

данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. – СПб, 1905.

Х. М. Піпан

ЗАРОДЖЕННЯ СЕЛЕКЦІЇ КУЛЬТУРИ ПШЕНИЦІ ОЗИМОЇ (ДО СЕРЕДИНИ ХІХ ст.)

Розглядаючи питання про зародження селекції пшениці озимої, зокрема в Україні, варто згадати проблему становлення селекції як науки, а саме ті досягнення, які були зроблені селекціонерами ще Старого Світу. На підставі цих даних у нас з'являється більш глибоке уявлення про переродження пшениці дикої у культурну рослину. Метою статті є аналіз становлення селекції пшениці озимої з давніх часів до середини ХІХ ст. Відповідно об'єктом є селекція, а предметом – пшениця озима.

Над питанням становлення селекції пшениці частково працювали О. Черниш (досліджувала діяльність відомого селекціонера В.М. Ремесла) [1], Р. Вожегова (вивчала становлення та розвиток селекції сільськогосподарських культур в Україні) [2], В. Ожерельєва (досліджує діяльність Харківського селекційного центру). Їхні роботи спрямовані на опис окремих дослідних установ, наукову роботу, яка проводилась і на опис розвитку селекції в цілому. Нашою метою є дослідження становлення селекції пшениці озимої в Україні.

Селекція як наука у своєму становленні пройшла довгий шлях розвитку. Її зародження пов'язане із початком землеробства. Наші предки вживали в їжу оточуючі рослини, відбираючи ті, які найбільш задовольняли їхні смаки і потреби. З переходом до осілого способу життя розпочалось окультурювання рослин. Людина намагалась вирощувати придатні для харчування рослини біля своєї оселі. Із збільшенням людського роду збільшувались потреби в їжі. Кожен починав відбирати насіння із більшою продуктивністю рослин для одержання вищого урожаю. Про відбір рослин, які прославлялись добрим урожаєм, ще в І ст. н.е. говорить Колумелла: "...вследствие врожденной склонности ухудшаться самые тщательно проверенные растения вырождаются" [3], або "Там где урожай невелик, надо собрать самые лучшие колосья и семена из них ссыпать отдельно; если же случится жатва обильная, то обмолоченное зерно следует провеять и зерна, которые по причине своей величины и тяжести окажутся внизу, неизменно сохранять на семена" [4, 159]. Сучасник Колумелли Пліній також в трактаті "Естественная история" пропонував: "На семена следует сохранять зерно, которое на току оказывается в самом низу: оно самое лучшее, потому что самое тяжелое и нет более целесообразного способа его отличить" [3]. В творах Варрона, Теофраста за дві тисячі років до нашого часу можна знайти вказівки як потрібно вести селекцію [5]. Варон пише: "Колосья, самые крупные и самые хорошие, следует положить на току отдельно, чтобы иметь самые лучшие семена..." [4, 63]. Отже, ще в ті далекі часи несвідомо були закладені перші спроби селекції. Вчені-історики вважають, що одними з перших для відбору використовувалися хлібні злаки, адже вони ще задовго до початку історії людства вже

були головною їжею всюди, де розвивалась цивілізація [6].

Про проведення селекції з хлібними злаками в давнину є багато свідчень. Як приклад, можна навести деякі вірші Вергілія, в яких видно, що вже римляни цінували чистоту і однорідність сортів пшениці. Для того, щоб зберегти певний сорт, щорічно проводився відбір кращих колосів. Вергілій говорить: "Я видал, как самые крупные семена, даже тщательно осмотренные, вырождаются, если прилежная рука ежегодно не отбирает крупнейших" [7, 348]. Виходячи з цього, сорти культурних рослин ще в далекому минулому створювались невідомими селекціонерами.

Також є свідчення, що ще в доісторичну епоху в різних областях Старого Світу людина вирощувала різні види і групи сортів пшениць. Кожна землеробська цивілізація протягом тисячоліть створила свої видозміни цієї культури. Для Західної Європи, наприклад Англії, встановлена наявність культури пшениці ще за 2000 р. до н.е. [8]. Важливим є також факт із досліджень Геєра, який вказує на те, що жителі Швейцарії ще в неоліті вирощували п'ять сортів пшениці [7, 348].

Найдавніші пам'ятки Єгипту вказують на те, що пшениця вирощувалась первісними народами в древні часи. Вчені знайшли зерна пшениці в пірамідах, побудованих за три з лишнім тисяч років до Різдва Христового (далі до Р. Х.). Найбільш древнє насіння пшениці знайдено в піраміді, побудованій в 3359 році до Р. Х. Ці зерна, за дослідженнями вчених, дуже схожі на ті, які знайшли в свайних побудовах на дні Швейцарських озер. Зерна, знайдені в свайних побудовах і в єгипетських пірамідах, набагато дрібніші від сучасних, проте більші від зерен диких культур цієї рослини [9]. За багато тисяч років людина змінила первісний вид пшениці, відповідно до своїх потреб і створила нові її сорти.

Відмічається не менш древнє вирощування пшениці і в Китаї. Серед основних посівних п'яток рослин (за обрядом, встановленим китайським імператором Шень-Нунгь за 2700 р. до Р. Х.), друге місце займала пшениця [9].

Накопичені знання про удосконалення виду рослини передавалися із покоління в покоління. Почав ускладнюватися і сам добір. Це дало поштовх до зародження народної селекції, яка з часом отримала розвиток у багатьох країнах.

Дослідники історії аграрної науки вважають, що першим, хто застосував до хлібних злаків принцип покращення сорту, був Ле Кутер на острові Джерсей. Він на одному і тому ж полі помітив 23 різних сорти пшениці. Відібравши насіння кожного, він висів їх на окремі грядки для того, щоб визначити найбільш урожайні сорти [6].

Крім Ле Кутера великої уваги заслуговує робота Галлета, що працював в південній частині Англії біля м. Байрона. Свою дослідницьку роботу він проводив за принципом, що кожне поле має кращий колос, а в кожному колосі можна віднайти краще зерно. Галлет міркував, що підживлення ґрунту і відповідний догляд за рослинами покращують породу. З часом ці зміни перейдуть наступним поколінням [6].

З цього можна зробити висновок про широке розповсюдження пшениці вже в ті часи, а це свідчить, що її вирощування і покращення розпочалось

набагато раніше. Використовуючи метод диференціальної систематики, археологічні дані і ботаніко-географічні дослідження, вчені підтверджують древність селекційного процесу [8]. Проте процес покращення рослин в той період йшов дуже повільно, тому відомі на той час багаточисельні різновидності пшениці за своїми морфологічними ознаками мало змінилися від своїх попередників. Місцеві сорти, що до нас дійшли, отримані не стільки штучним, скільки природним відбором. Вони відображають різновидність ґрунтово-кліматичних умов, в яких вирощувались. Причинами цього є низький рівень землеробства і низька ефективність масового добору, що був протягом багатьох століть майже єдиним способом покращення рослин. Однак не дивлячись на це, селекціонери того часу подарували людству чудові сорти-популяції, добре пристосовані до місцевих умов вирощування [10].

В Україні ж історія селекції пшениці, зокрема пшениці озимої, тісно пов'язана з загальною історією нашої країни та Росії. Це пояснюється тим, що Україна довгий час входила до складу Росії.

В Криму і на Північному Кавказі вирощували пшеницю озиму ще в першому тисячолітті до н. е. [10]. Древність культури пшениці в Україні підтверджують знахідки археології. Так Вікентій Хвойко при розкопках біля сіл Трипілля, Верем'я, Халеп'я, Стайок та Щербанівки на Київщині звернув увагу на обвуглене зерно: "Весь пол был покрыт толстым слоем золы, между которым местами лежали кучами поджаренные зерна пшеницы" [11, 195]. Досліджуючи знайдений матеріал, В. Хвойко дійшов висновку, що землеробство на Середньому Подніпров'ї почалося з часів неоліту [11].

Про те, що наші предки ще в X ст. знали як озимі, так і ярі культури, говорить арабський мандрівник Ібрагім ібн Якуб. Побувавши на слов'янських землях, він помітив, що тут сіють два рази на рік – літом і весною, і урожай також збирають двічі [12]. У літературі є згадки про те, що в Київській Русі поділ культури пшениці на озимі та ярі відбувся в XI – XII ст. [10].

Що ж до розвитку творчої селекції в Україні, то першою селекційною установою вважається "Перша агтека для Малоросії", відкрита на початку XVII ст. в Лубнах [13]. З метою проведення селекції в той період застосовували різні методи. В XVIII ст. А. Болотов запропонував подвійне обмолочування. Цей прийом базувався на відборі перших випавших, найбільш зрілих зерен, які використовувались для насіння. Проте цей метод не набув широкого застосування через втрату культури стійкості до осипання [14].

Ще один метод відбору – метод "січка". Він полягав у відсіканні верхньої частини снопу. Туди попадало насіння з високостеблових рослин. Цей метод і попередній проводився механічно, без глибокого аналізу властивостей рослин. Поступово людина почала відбирати насіння за певними ознаками: за величиною колоса та зерна, його формою та кольором. Це вимагало ретельного огляду кожної рослини. Ось як, наприклад, в першій половині XIX ст. управитель маєтку Ярославської губернії У. Карпович організував процес відбору: "Во время молотбы высоких (хороших) сортов пшеницы я назначал всякий раз несколько женщин, чтобы выдергивали из снопов самые крупные колосья в

такое количество, сколько потребуется для посева. Отобранные таким образом колосья обмолачивались только для семян" [14, 88].

За допомогою народної селекції добору селяни за багатолітній період створили ряд цінних сортів. Серед найвідоміших на той час озимих пшениць були місцеві сорти Кримка, Сандомірка, Високолитовка та ін. Сорт Сандомірка демонструвався в 1851 р. на виставці в Петербурзі, потім у Києві. Високолитовка – сорт пшениці невідомого походження. Робота над його покращенням розпочалась у 1876 р. в господарстві Високолитовськ. Кримку ми успадкували як безцінний дарунок від своїх предків-землеробів [15].

І. Калініченко у своїй статті про класифікацію, синонімію і час посіву пшениці, що вирощувалась в Європі, описав 46 різновидів звичайної пшениці. Найбільш відомий сорт звичайної пшениці, який висівався на нашій території на початку XIX ст., – Гирка. Її форми були як озимі, так і ярі, як безості, так і остисті. Ця пшениця займала великі площі посіву в Харківській, Київській, Полтавській, Херсонській губерніях. Крім Гирки, у цей період також згадуються Озима червоноколоска, Озима пшениця, Пшениця озима звичайна, Кубанка, Білоколоска, Льодянка, Колузь, Сирибугда, Каракільчів, Таганрогська, Англійська чорновуска, Благодать, Єгипетська, пшениця Св. Єлени та ін. [16]. В деяких містах в XIX ст. зустрічались такі сорти, як Банатка, Тейська, Шампанська [15].

Місцеві сорти були цінним вихідним матеріалом не тільки в Україні, а й за кордоном. Так, англійський сорт пшениці Юман відібрано із західноукраїнської озимої пшениці, завезеної туди в 1842 р. Індивідуальним добром із місцевої західноукраїнської пшениці, завезеної в Канаду в 1842 р., був створений сорт Ред Файф. В Австралії із цієї ж пшениці відібрані сорти Федерация, Аврора, Буніп, Мереді [10]. Одеська пшениця під назвою Синя дала початок французькому сорту Ное, що був виведений селекціонером Планте ще в 1826 р. [14].

Отже, виведенням сортів пшениці люди займалися з глибокої давнини. Поступово невідомі селекціонери створили значну кількість сортів, які в подальшому стали базою вихідного матеріалу для створення нових високопродуктивних сортів. Українські науковці не стояли осторонь цього процесу і відіграли значну роль у розвитку селекції сільськогосподарських культур, зокрема пшениці озимої. В період до середини XIX ст. у нашій країні була закладена основа селекційного добору, яка привела до створення всесвітньовідомих селекційно-дослідних центрів.

1. Черниш О.О. В.М. Ремесло – вчений та організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні: Дис. ...канд. іст. наук. – К., 2007.
2. Вожегова Р.А. Становлення та розвиток селекції сільськогосподарських культур в Україні: історико-науковий аналіз: Монографія. – К., 2007.
3. Катон, Варрон, Колумелла, Пліній. О селском хозяйстве. – М.: Госиздат с.-х. лит., 1957.
4. Варрон М.Т. Сельское хозяйство: Пер. с лат. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1963.
5. Вавилов Н.И. Селекция как наука. – М.; Л.: Гос. изд., 1934.
6. Комаров В.Л. Происхождение культурных растений. –

- М.; Л.: Сельхозгиз, 1938.
7. Дарвин Ч. Социения: В 4 т. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1951. – Т. 4.
 8. Вавилов Н.И. Теоретические основы селекции. – М.: Наука, 1987.
 9. Никонов Л. О происхождении культурных растений. – СПб., 1910.
 10. Дидусь В.И. Селекция пшеницы на Украине // Селекция и семеноводство: Республ. межвед. темат. сб. – 1967. – Вып. 8.
 11. Пашкевич Г. Палеоботаничні дослідження трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003.
 12. Шайкин В.Г. У истоков хлеба. – М.: Колос, 1982.
 13. Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть: В 4 т. – К.: Логос, 2001. – Т. 2.
 14. Бердышев А.П. От дикорастущих растений до культурной флоры. – М.: Наука, 1984.
 15. Якубцинер М.М. Пшеницы Польши и западных областей УССР и БССР // Селекция и семеноводство: Ежемесячн. научно-произв. журн. – 1947. – № 4.
 16. Бажанов А.М. О возделывании пшеницы с описанием пород, разводимых в России. – М.: Университетская тип., 1856.

А.Ю. Скрипник

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ РИНКОВИХ АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початок ХХ ст. Російська імперія залишалась єдиною великою державою, де зберігалась абсолютна монархія; вища влада в країні знаходилась в руках імператора, він, як і раніше, визначав усю державну політику. Рубіж ХІХ і ХХ ст. характеризується завершенням промислового перевороту і переходом до індустріалізації; промисловість стала переважати над сільським господарством. Ці широкомасштабні, кардинальні зміни відбувалися у надзвичайно складних умовах, адже Російська імперія, як і більшість країн світу, у 1900-1903 рр. пережила економічну кризу. Особливістю економічного стану України, як частини імперії, був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо південь та схід досить швидко стали на капіталістичні рейки і бурхливо розвивали промислове виробництво, то південно-західний регіон орієнтувався головним чином на аграрний сектор.

Аграрна історія України тривалий період часу була поза сферою наукових досліджень вітчизняної історіографії радянського періоду. Як правило, увага зверталась на класову боротьбу, що суттєво обмежувало коло наукового вивчення. На нашу думку, попри кардинальні зрушення у сучасній вітчизняній історіографії, задекларовану тему все ж таки з'ясовують побіжно.

Метою пропонованої статті є аналіз основних засад та етапів формування системи контролю за земельними ресурсами органів державної адміністрації Подільської губернії.

Предмет – соціально-економічна діяльність органів губернської адміністрації на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Перетворення землі на товар кардинально змінило життя не тільки дворянства, а й селянства. У пореформений період інтенсивно розгорнувся

процес його майнової диференціації. Характерною рисою було не рівномірне розшарування, а катастрофічна поляризація. Частка заможних господарств (понад 15 десятин) досягла 5,1%, а відсоток безземельних та малоземельних селян в Україні сягав 80,5% [1, 250].

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – це не тільки період суттєвих соціально-економічних змін, а й пора радикальних суспільно-політичних зрушень, значною мірою зумовлених революційними подіями 1905-1907 рр. Зволікання з остаточним вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітничого класу, зацікавленість буржуазії в її залученні до вирішення важливих державних проблем, національний гніт, відсутність демократичних свобод готували ґрунт для стихійного вибуху народних мас. Ще на початку ХХ ст. створилася своєрідна криза законності в країні, коли влада почала застосовувати грубі, відкриті форми розправи з робітничим і селянським рухом, демонстраціями і страйками.

Ще у 60-х рр. ХІХ ст. Петербург цікавився думками й міркуваннями генерал-губернаторів північно-західних і південно-західних губерній щодо створення земств. Тоді всі висловилися категорично проти виключно з політичних мотивів: неблагонадійність місцевої шляхти. На початку ХХ ст. царський уряд з тих самих причин не наважився запровадити земське самоврядування на Правобережжі і створив своєрідну карикатуру, оскільки всі основні питання господарського і культурного життя було віддано не в руки земств, а до губернських адміністрацій. "У бюрократичних колах ці управління земським господарством стали називати "маргариновими земствами" [2, 68].

На початку ХХ ст. в губернії, згідно із законом 12 липня 1889 р. (перетворення судово-адміністративних установ на селі), діяв спеціальний губернський комітет, до складу якого входили члени від губернського в селянських справах присутствія і голови та члени від повітових з'їздів мирових посередників. Обов'язки голів комітетів у повітах покладались на предводителів дворянства, а самі комітети складались з дворян, які мали вищу або середню освіту. Приступивши до виконання своїх функцій, тимчасові губернські комітети розробили пропозиції про поділ населених пунктів на земські дільниці та райони міських судів. Загалом в Україні було створено 693 земських і 189 міських судових дільниць, зокрема в Подільській губернії: земських – 103, міських – 30 [3, 83]. Однією з важливих функцій цієї установи став постійний моніторинг стану землекористування. Із земських дільниць періодично надходили звіти, в яких докладно відображалася ситуація щодо розподілу землі серед місцевого населення за принципом приналежності до його соціального стану. Це давало можливість місцевій адміністрації не тільки мати докладну картину, а й контролювати і впливати на ситуацію відповідно до стратегічних завдань аграрної політики російського самодержавства.

9 липня 1904 р. до канцелярії Подільського губернатора надійшов циркуляр генерал-губернатора І. Клейгельса. У ньому йшлося про впровадження з 1 липня 1904 р. "В межах Південно-Західного краю..." нової установи в системі губернської влади – "Управління земським господарством" [4, 3].